

Shahid Bahonar
University of Kerman

Early Seljuk Encounters and Their Economic Impact on Khurasan's Urban Centers

Mohammad taghy Esmaili ¹ | Abolfazl Razavi ² | hosein hogabrian ³

1. PhD student in Islamic History, Payam Noor University, Tehran, Iran. ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran. abolfazlrazavi@khu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran. h.hozhabrian@pnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2025</i> Revised: <i>15 April 2025</i> Accepted: <i>2 June 2025</i> Published online: <i>16 Dec 2025</i></p> <p>Keywords: <i>Urban economy</i> <i>Samanids</i> <i>Seljuks</i> <i>continuity</i> <i>transformation</i></p>	<p><i>The urban economy of the cities of Khorasan was a historical and established phenomenon, which was famous for its prosperity and dynamism for many centuries. However, this urban structure was seriously challenged in the face of the Seljuk Turks, and it was subjected to raids and looting by nomadic Turkish tribes. The alienation of nomadic Turks from the mechanisms of the urban economy and its requirements and requirements played a major role in the decline of the urban economy in Khorasan. Although the rise of the Seljuqs helped to facilitate relations between the East and the West of Iran from one point of view, the lifestyle based on looting affected many of their actions towards the economy of Khorasan. In fact, the requirements of the urban economy in the cities of Khorasan were not a phenomenon that was attractive to the Seljuk Turks. The question of this research is how did the confrontation of Seljuk Turkish clans with the cities of Khorasan bring the urban economy of these cities to stagnation? The hypothesis is that the predominance of values based on looting in the world of Ili quickly destroyed the productive, economic and commercial power of the cities of Khorasan. Therefore, a series of violent, indifference and slander to the civilizational manifestations of the cities, suspending the bureaucratic institutions, capturing and destroying the production capacity of the cities, extensive looting of goods, as well as non-commitment and adherence to the economy based on production. fueled the decline of urban economic</i></p>

Cite this article: Esmaili, Mohammad taghy; Razavi, Abolfazl; hogabrian, Hosein (2025). Early Seljuk Encounters and Their Economic Impact on Khurasan's Urban Centers, *Iranian Civilization Research*, 7 (2), 1-21

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2025.23907.1355

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

---

1. Introduction

The urban economy of the Khorasan region during the early centuries of the Islamic period was deeply influenced by the political, social, and cultural transformations that accompanied the transition of Iranian cities into the Islamic era. Nevertheless, the geopolitical importance of Khorasan increased markedly following the first Iranian attempts to establish local dynasties in the region. It appears that during this period—namely, under the Tahirids and subsequently the Samanids—the cities of Khorasan experienced significant economic and commercial stability as a result of the relative peace and security ensured by the centralized rule of the Samanids dynasty.

However, the decline of the Samanids ushered in a period of economic weakening across Khorasan's urban centers. What ultimately brought these achievements to an end was the arrival of the Seljuk Turks in the region. The confrontation between two distinct modes of livelihood and two fundamentally different mindsets—those of the settled urban population and the nomadic, pastoral tribes—caused an extraordinary rupture in the economic fabric of Khorasan's cities from the time of the Seljuk incursion until their eventual political consolidation.

The dominance of tribal, centrifugal tendencies in politics and economics, combined with the military supremacy of the Seljuks, disrupted the long-standing urban economic order that had evolved over centuries around trade, market activity, and urban production. Although the Seljuks, after consolidating their rule and adopting Persian administrative traditions, eventually abandoned their initial approach toward urban economies, their early encounters with the urban populations of Khorasan were marked by severe economic hardship.

Accordingly, this study reviews the structure of Khorasan's urban economy at the time of the Seljuk invasion, addressing the central question: What impact did the arrival of the Seljuk Turkmens have on the decline of Khorasan's urban economy? The paper seeks to identify and explain the factors that led to the disruption of urban life and economic structures in Khorasan following the Seljuk arrival.

2. Research Methodology

This research adopts a **descriptive-analytical approach** to examine the effects of Seljuk domination on the urban economy of Khorasan during their initial stage of conquest. In the descriptive phase, historical data illustrating the Seljuks' encounters with the urban inhabitants of Khorasan are analyzed and critically evaluated. In the analytical phase, these findings are systematically interpreted to construct a coherent narrative explaining how the Seljuks contributed to the disintegration of Khorasan's urban economic order.

3. Discussion

The Seljuks, a confederation of Turkic tribes, had already embraced Islam prior to consolidating their power in Khorasan and Transoxiana. Although this conversion introduced them to Islamic cultural norms, it did not fundamentally alter their worldview or socio-economic organization, which remained grounded in raiding and the extraction of resources. The persistence of such tribal characteristics profoundly affected the political, economic, and cultural structures of Khorasan—and indeed, of Iran as a whole—for generations.

Historical sources indicate that the Seljuks' perpetual quest for spoils and new subsistence resources coincided with a favorable moment in Khorasan's history, when political instability had

English Extended Abstract

---

emerged due to Sultan Mas'ud of Ghazna's negligence and the internal disputes among the Qarakhanids. Notably, the Seljuks' predatory proximity to Khorasan's urban centers and their growing need for natural pastures to sustain their herds demonstrated a conspicuous disregard for the principles of urban economic life, particularly in the northern and eastern cities of the region.

As reported by Beyhaqi, despite Sultan Mahmud's initial desire to employ the Seljuks' military strength along the frontier against the Qarakhanids, the behavior of these tribes in the vicinity of cities such as Nesa and Abiward quickly alarmed him. Within months, the Sultan was compelled to take direct military action to protect these urban centers from further depredations. Although his campaign temporarily repelled the invaders, the Seljuks soon reestablished themselves near Khorasan's cities, gradually undermining the region's established trade- and market-based economy in favor of a subsistence model rooted in plunder and nomadic exploitation.

A central question arises: how did the presence of the Seljuk Turks in Khorasan precipitate the decline of its urban economy, and how did the nomadic worldview challenge the essential foundations of urban economic growth? Understanding this requires familiarity with certain beliefs and practices prevalent among the nomadic conquerors, particularly their communal view of conquered lands and their entrenched habit of plundering without regard for the preservation of infrastructure.

At first glance, the Turks' contempt for urban civilization may appear unrelated to economic structures. Yet, if the accumulation of wealth and economic vitality is viewed as the foundation of urban civilization, it becomes clear that this contempt represented, implicitly, a rejection of the very economic and financial principles that sustained urban life. Historical accounts record numerous instances of the Seljuks' disdainful behavior toward the material symbols of civilization in Khorasan's cities—acts that amounted to a denigration of the economic and productive systems that underpinned them.

Historically, nomadic tribes along Iran's eastern frontiers were frequently associated with violent and destructive tendencies. This pattern was vividly repeated with the Seljuk Turks. Their acts of violence, as recorded in several contemporary sources, had grave consequences for the economic foundations of Khorasan's urban centers. Urban prosperity depended on a minimal degree of physical and financial security; without it, incentives for production, trade, and investment quickly eroded. The destruction of infrastructure and the widespread devastation wrought by Seljuk incursions drastically diminished Khorasan's economic capacities.

Sources report that nearly all major cities in Khorasan—and even regions extending as far as Kerman and Fars—suffered damage from Seljuk depredations. Once-thriving urban centers were transformed into vulnerable localities, stripped of their structural capacities and robbed of accumulated wealth. In the short term, there was little evidence of any Seljuk effort to restore the commercial and economic networks they had disrupted.

Consequently, Khorasan's urban economy entered a phase of severe dislocation. Trade was particularly affected: the breakdown of security disrupted caravan routes and commercial travel, while the suspension of administrative institutions further weakened the urban economy. Contemporary accounts document widespread looting of goods and property, confiscation of merchants' assets, torture of inhabitants, and general lawlessness—all of which underscored the absence of the essential prerequisite for economic prosperity: security.

Population loss was another critical factor. The vitality of Khorasan's urban economy had long depended on its dense populations, which sustained markets, supported agriculture and livestock production, and fostered crafts and guilds. The Seljuk assaults caused widespread panic and flight:

English Extended Abstract

---

many inhabitants were killed, impoverished, or displaced. The resulting demographic collapse dealt a profound blow to the urban economies of Khorasan.

4. Conclusion

The initial confrontation between the Seljuks and the cities of Khorasan reflected a clash of two worldviews, two modes of livelihood, and two fundamentally distinct economic systems. For the Turks, economic dependence meant raiding cities and securing subsistence resources for their herds—a model antithetical to the market-based, production-oriented urban economy.

The Seljuks brought with them an amalgam of violence, indifference to urban civilization, suspension of administrative institutions, plunder of productive assets, and destruction of urban infrastructure. As a result, the urban economy of Khorasan entered a period of stagnation and decline during their early presence in the region.

Although the situation improved somewhat after the consolidation of the Seljuk state and its gradual adoption of Persian administrative traditions, the initial disruption had lasting, inhibitory effects. Investigating the long-term social and political repercussions of this disruption—especially its recurrence in later periods of Iranian history that similarly imperiled Khorasan's urban life—constitutes a valuable avenue for future research and may offer insights into the historical roots of contemporary urban dynamics in northeastern Iran.

بررسی تأثیر حضور آغازین ترکان سلجوقی بر اقتصاد شهری خراسان

محمد تقی اسماعیلی^۱ | ابوالفضل رضوی^۲ | حسین هژبریان^۳

- دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir
- نویسنده مسئول؛ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. abolfazlrazavi@khu.ac.ir
- استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. h.hozhbian@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: اقتصاد شهری، سامانیان، سلجوقیان، تداوم، تحول، تحولات سیاسی و اقتصادی</p>	<p>اقتصاد شهری شهرهای خراسان، پدیده‌ای تاریخی و تثبیت شده بود که برای قرن‌های متمادی، رونق و پویایی آن زیانزد بود. موقعیت جغرافیایی مناسب، وجود زیرساخت‌های تولیدی با پیشینه‌ی تاریخی طولانی، سابقه شهرنشینی مستمر، تاریخی بودن نقش نهاد دولت در این شهرها و تجربه‌ی تاریخی در زمینه تولید کالا و بازار و تجارت، مهمترین ارکان شکل‌گیری و تداوم این اقتصاد شهری بودند. این شاگله شهری اما در مواجهه با ترکان سلجوقی، به صورت جدی به چالش کشیده شد و در معرض دست‌اندازی و چپاول طوایف ترک کوچ‌رو قرار گرفت. بیگانگی ترکان کوچ‌رو با سازوکارهای اقتصاد شهری و الزامات و اقتضائات آن در افول اقتصاد شهری در خراسان نقش اصلی را داشت. تزیق یک بینش مبتنی بر غارتگری و چپاول، عدم پابندی به موازین اقتصاد شهری و گریزان بودن از مناسبات زندگی شهری سبب شد تا اقتصاد شهری شهرهای خراسان به دوره‌ای متمایز از تاریخ خود ورود کند. اگر چه ظهور سلجوقیان از یک منظر به تسهیل مراودات شرق و غرب ایران کمک کرد اما زیست‌جهان مبتنی بر غارت، بر بسیاری از کنش‌های آنان در قبال اقتصاد خراسان تأثیر گذاشت. پرسش این پژوهش این است که مواجهه‌ی طوایف ترک سلجوقی با شهرهای خراسان، چگونه اقتصاد شهری این شهرها را به رکود کشاند؟ فرضیه این است که غلبه‌ی ارزش‌های مبتنی بر غارت‌گری در زیست‌جهان ایلی توان تولیدی و اقتصادی و تجاری شهرهای خراسان را به سرعت به تباهی کشاند. بنابراین، مجموعه‌ای از برخوردهای خشونت‌بار، بی‌اعتنایی و دهن‌کجی به مظاهر تمدنی شهرها، به تعلیق درآوردن نهادهای دیوانسالاری، تسخیر و نابودی توان تولیدی شهرها، غارت وسیع کالاها و همچنین عدم التزام و پابندی به اقتصاد مبتنی بر تولید به افول رونق اقتصاد شهری در خراسان دامن زد.</p>

استناد: اسماعیلی، محمدتقی؛ رضوی، ابوالفضل؛ هژبریان، حسین (۱۴۰۴). بررسی تأثیر حضور آغازین ترکان سلجوقی بر اقتصاد شهری خراسان. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷(۲)، ۱-۲۱.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.23907.1355

مقدمه

اقتصاد شهری ناحیه‌ی خراسان در طی قرون نخستین اسلامی تحت تاثیر جریان‌ها و تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ناشی از گذار شهرها به دوره اسلامی قرار گرفت. با وجود این، اهمیت این منطقه‌ی جغرافیایی، پس از نخستین تلاش‌های ایرانیان برای ایجاد دولت‌های محلی در خراسان، بیشتر هم شد. به نظر می‌رسید که در این دوره‌ها، یعنی همزمان با قدرت‌گیری طاهریان و سپس سامانیان، شهرهای خراسان تحت تاثیر ثبات و امنیت نسبی که در نتیجه‌ی حضور سلسله‌ی متمرکز سامانی برقرار شد، ثبات اقتصادی و بازرگانی چشمگیری را تجربه کرده باشد. نکته اما اینجاست که ثبات و تمرکز سامانیان تداوم زیادی نیافت تا در سایه‌ی آن، نقش بسیار حیاتی شهرهای خراسان در عرصه‌ی اقتصاد و بازرگانی ایران تداوم یابد و افول سامانیان دوره‌ای از تضعیف اقتصاد شهری را برای خراسان به ارمغان آورد و آنچه در این میان به تمامی این دستاوردها پایان داد، حضور ترکان سلجوقی در خراسان بود.

اولین تجربه‌های حضور قبایل سلجوقی در خراسان، با نخستین تاثیرات مخرب بر این ساختار تقریباً منسجم همراه شد. امری که نشان از دو شیوه‌ی متفاوت تفکر و معیشت داشت. تقابل دو شیوه‌ی معیشتی، یا دو نوع ذهنیت متفاوت حاکم بر تفکر مردمان شهرنشین و قبایل چادرنشین کوچ‌رو، اقتصاد شهرهای خراسان را از این دوره تا استقرار نهایی حکومت سلجوقیان در خراسان، به شکلی شگفت‌انگیز مورد تحول قرار داد. در واقع هدف اصلی این پژوهش این است تا نشان دهد که پدیده‌ی تاریخی اقتصاد شهری در خراسان که حاصل قرن‌ها تجربه‌ی تاریخی در زمینه تجارت و اقتصاد مبتنی بر زمین‌داری و دامپروری و بازار بود و تحت سیطره و نظارت نهاد دولت به حیات خود ادامه داده بود، چگونه در فاصله‌ی کوتاهی از حضور ترکان سلجوقی، تقریباً به صورت کامل تخریب شد؟ اقتصاد شهری چگونه مقهور سیطره‌ی نگرش‌های برآمده از زیست‌جهان ایلیاتی شد و طوایف ترک با توسل به چه رویکردهایی، اقتصاد شهری این شهرها را از توان تاریخی-شان در زمینه تولید و تجارت خالی کردند؟

پیشینه پژوهش

در زمینه تحولات خراسان در قرن‌های اول هجری، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. این پژوهش‌ها تلاش کرده‌اند تا از منظری تاریخی، وجوه مختلف تاریخ تحولات خراسان در این دوره‌ها را بررسی کنند. با وجود این، در کمتر پژوهشی به مسئله اقتصاد شهری و تاثیرپذیری آن از شیوه زیست‌ایلی و حضور ترکان کوچ‌رو تمرکز شده است. در میان این پژوهش‌ها می‌توان به برخی از آنها که نزدیکی نسبی با پژوهش حاضر دارند اشاره کرد. شکوفایی خراسان بزرگ در عصر سامانیان: امرای نخستین (رفایی: ۱۳۸۸) به بخشی از تحولات خراسان در بازه کوتاه زمانی نخستین امرای سامانی پرداخته است که در آن به وضعیت اقتصادی شهرهای آن اشاره مختصری شده است. مقاله تاثیر دوگانه ورود اسلام به خراسان بزرگ از منظر تمدن ایرانی (خسروآبادی و کریمی الوار: ۱۳۹۵) نیز از منظری تاریخی به مظاهر تمدنی خراسان و مواجهه آن با تجربه اسلام پرداخته است. همچنین پژوهش بررسی عوامل موثر در گسترش شهرهای خراسان از قرن سوم تا هفتم هجری (صاحبی بزاز و تندی: ۱۳۹۷) به برخی از مهمترین مولفه‌ها در گسترش شهرهای خراسان پرداخته است که از آن میان، به زعم نگارندگان، رونق اقتصادی و ظرفیت‌های محیطی در زمینه تثبیت جمعیت شهری و بسط و گسترش شهرها از مولفه‌های تاریخی تاثیرگذار بوده است.

اقتصاد شهری شهرهای خراسان تا آغاز افول سامانیان: یک نگاه تاریخی

اقتصاد شهری، مطالعه‌ی همزمان و درهم‌تنیده‌ی دو حوزه‌ی اقتصاد و جغرافیا است؛ جایی که مطالعه‌ی محیط شهری از منظر ظرفیت‌ها، فقدان‌ها، استعدادها و کمبودهای اقتصادی مطالعه می‌شود تا وجوه گوناگون این اقتصاد و نیز سیاست‌های عمومی جایگزین در جهت گسترش انتخاب‌های بهتر به منظور ارتقای ظرفیت‌های اقتصادی شهر بررسی شود. (پورموسوی، ۱۳۹۴: ۱) علاوه بر این، مولفه‌ی دیگر در سنجش اقتصاد شهری، چگونگی تولید و توزیع کالاها و خدمات نه تنها در درون یک شهر بلکه بین مراکز شهری دیگر و نیز سایر کانون‌های تجاری است. (پورموسوی، ۱۳۹۴: ۳) یکی از مهمترین خصلت‌های اقتصاد شهری در همه‌ی دوره‌ها، مواجهه‌ی این سازوکار با بحران‌های متعدد بوده است. از چشم‌اندازی تاریخی، وضعیت شهرهای ایران بر مبنای سنجش مولفه‌های مرتبط با اقتصاد شهری، همواره با بحران مواجه بوده‌اند. این بحران‌ها، پدیده‌هایی تاثیرگذار مانند جنگ، خشکسالی‌ها، مهاجرت‌ها و غیره بوده‌اند و در شهرهای ایران منجر به وضعیتی شده‌اند که تحت تاثیر آن، ساختار اقتصادی موجود ظرفیت‌های خود را در مواجهه با تقاضاهای فزاینده، در معرض تهدید و نابودی قرار داده است. (پورموسوی، ۱۳۹۴: ۴)

اگر با چنین معیارهایی به اقتصاد شهری خراسان در حد فاصل ثبات و تمرکز سامانی تا افول و سقوط ناشی از حضور ترکان سلجوقی در این شهرها نگریسته شود، می‌توان تا حدودی این مفاهیم تئوریک را در عمل و در ساختار اقتصادی این شهرها در این دوره‌ها نیز مشاهده نمود. در واقع، اهمیت اقتصاد شهری در ساختار کلی شهرها چه در خراسان و چه در دیگر مناطق ایران، در این فاصله‌ی زمانی را می‌بایست در هماهنگی با مجموعه‌ای از عوامل و مولفه‌های دیگری دانست که جملگی، دوره‌ای از رونق سراسری را در این شهرها رقم زده بودند. بدون درک مناسب این ساختار کلی، درک وجوه و عناصر تاثیرگذار دیگر بر ابعاد این اقتصاد شهری، امری غیر ممکن است و فهم دلایل رونق و شکوفایی آن و همچنین تهدیدهایی که این ظرفیت‌های مساعد را از کار انداخت را غیر ممکن خواهد بود. درباره‌ی این وجوه ساختاری در شهرهای خراسان، برخی پژوهشگران بر این عقیده‌اند که شهرهای این دوره با توسعه‌ی تجارت و پیشه‌وری، صنعت، تقسیم کار کشاورزی، ساختارهایی شکل گرفته بر بستر مجموعه‌ای از مناسبات حقوقی، سیاسی، هنری، علمی، اجتماعی و غیره بودند که از منظری سیاسی، فارغ از هر گونه تمرکزگرایی کلی بودند. (پارسی، ۱۳۹۳: ۳) در نتیجه‌ی چنین روندی است که در اغلب شهرهای خراسان در دوره‌ی سامانیان، بازار به مثابه‌ی مهمترین رکن در اقتصاد شهری، هم در ابعاد داخلی و هم در پیوند با کانون‌های برون‌شهری، تجربه‌هایی از رونق و شکوفایی را پشت سر گذاشت که کم سابقه به نظر می‌رسید. (پیگولوسکایا، ۱۳۴۸: ۵-۶) در واقع شهرهایی مانند طوس، بلخ، نیشابور و غیره به عنوان مراکز پیشه‌وری، هنرها و صنایع درآمدند. (فشاهی، الف، ۱۳۵۴: ۱۱۷-۱۱۶) برخی پژوهشگران همچنین بر این عقیده‌اند که خود نهاد دولت و کارگزاران در این دوره و در بازرگانی و صنعت این شهرها وارد شده بودند و در زمره‌ی بزرگترین پیشه‌وران درآمد بودند. (فشاهی، ب، ۱۳۵۴: ۲۴۲-۲۴۳) پدیده‌ی دیگری که در شهرهای خراسان به صورت طبیعی در نتیجه‌ی این بسترهای اقتصادی، امنیتی و سیاسی رشد کرد نوعی اقتصاد مبتنی بر گرایش‌های هنری بود. به عنوان نمونه، مشاغل مانند فرش‌بافی، تولیدات نقره و مس و همچنین کتابسازی در زمره چنین فعالیت‌هایی قلمداد می‌شدند. (پتروشفسکی، ۱۳۵۹: ۴۷) در چنین بستری، تجار بزرگ، بزرگ دارای موقعیت ممتازی بودند و پایگاه و جایگاهشان در کنار اصناف و طبقاتی دیگر مانند روحانیون و اهالی علم و فرهنگ به مثابه‌ی بخشهایی از این اقتصاد شهری دارای اهمیت بود و همگی نیز دارای مناسبات تجاری چشمگیری

بودند. (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۶) این تجار و بازاریان همچنین با عضویت در جریان‌های سیاسی دگراندیش همچون اسماعیلیه، می‌توانستند بر پویایی آن حرکت‌ها تأثیرات عمیق برجای بگذارند. (سعیدالشیخی، ۱۳۶۲: ۳۱) این ویژگی سبب شده بود تا برخی دیگر از پژوهشگران در تبیین تاریخی این ساختار، شهرهای این دوره را مکانی متعلق به تمامی اقشار و طبقات اجتماعی بدانند و از آن با تعابیری مانند *شهرهای آزاداندیش* نام ببرند. (پارسی، ۱۳۹۳: ۵۶)

از یک چشم‌انداز تاریخی، اقتصاد شهری شهرهای خراسان، در گذار از دوران باستان به روزگار اسلامی، تحت تأثیر برخی تحولات چشمگیر همچون روند فتوحات مسلمانان در خراسان و ماوراءالنهر، اسلامی شدن شهرها، تأثیر این تحولات بر بازارهای شهری و عواملی از این دست قرار گرفت اما در برخی کانون‌های شهری، آن پویایی و رونق پیشین همچنان برقرار ماند. به عنوان نمونه بارتولد در بحث از اهمیت شهر بلخ می‌گوید که «باختر(بلخ) به عنوان شهر عمده این سرزمین مرکز تجارت با هندوستان بود که از طریق جلگه خلم با هندوستان ارتباط داشت.» (بارتولد، ۱۳۵۸: ۴۹، ۵۰، ۱۱۶) این امر به گونه‌ایست که هم مولف حدود العالم و هم ابن حوقل در باب اهمیت تجارت آن سخن گفته‌اند. (حدودالعالم، ۱۳۶۱: ۹۷-۹۰ و ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۲) همچنین شهرهایی مانند نیشابور به علت تولید محصولات صنعتی و نیز رواج سکه‌هایی از طلا و نقره که ناشی از وجود معادن فراوان بود، در رشد داد و ستد تأثیر بسزایی داشت. (فرای، ۱۳۶۳: ۳۲۶؛ محمدپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۷) به این علت، مقدسی نیشابور را تجارتخانه شرق و غرب و نیز دروازه سند و کرمان و فارس و بارانداز کالاهای خوارزم، ری و گرگان معرفی می‌کند. (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۶۰)

بنابراین، موقعیت مناسب و استراتژیک خراسان در دو قرن نخست اسلامی و تا پیش از روی کار آمدن سامانیان تحت تأثیر روابط شهرهای این منطقه با شرق و غرب قرار داشت. به عنوان نمونه، جاده ابریشم از شرق چین آغاز و با گذر از کاشغر، شهرهای بخارا، سمرقند، بلخ، مرو، کابل و نیشابور در نهایت به مناطق شرقی و جنوب شرقی دریای مدیترانه می‌رسید. (مظاهری، ۱۳۷۸: ۳۹۴) علاوه بر جاده ابریشم، شرحی همراه با جزئیات قابل توجه از مسیرهای تجاری و مواصلاتی که سرزمین‌های پر اهمیتی مانند هند و چین در شرق، فارس و خلیج فارس در جنوب، ماورالنهر و ترکستان در شمال و شمال شرق و همچنین آذربایجان و عراقین را به هم متصل می‌ساخت در برخی منابع ذکر شده است. به عنوان نمونه مولف ناشناخته‌ی حدودالعالم از مسیری که از خراسان به کابل و قندهار و هندوستان می‌رسید سخن به میان می‌آورد. (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۵) کالاهای تجاری پراهمیت این دوره آمیزه‌ای از محصولاتی بودند که در تمامی سرزمین‌های مجاور خراسان و یا شهرهای دورتر ساخت و در بازار شهرهای خراسان عرضه می‌شدند. طبری به نمونه‌ای از کالاهایی اشاره می‌کند که در سال ۱۲۰ ق توسط دهقان هرات به اسد بن عبدالله حکمران بلخ تقدیم گردید. از جمله آنها می‌توان به جام‌ها و سینی‌های طلا و نقره و دیبای‌های مروی و قهستانی اشاره نمود. (طبری، ج ۱۱: ۴۲۲۰) او همچنین در ذیل حوادث ۱۲۹ ق در جریان دعوت ابومسلم، به کالاهایی که در اختیار ابراهیم امام بود همچون دیبای‌های قهستانی و مروی و حریر و پَرند، شمش‌های طلا و نقره اشاره می‌کند. (طبری، ج ۱۱: ۴۳۴۲) اخبار منابع در رابطه با تولیدات خراسان حاکی از آن است که طی دو قرن اول، شمش‌های طلا و نقره، صنعت بافندگی ابریشم، پارچه‌بافی، پنبه و کتان از کالاهایی بود که در مناطق مختلف تولید و صادر می‌شد. (مناظر احسن، ۱۳۸۳: ۷۰) به این کالاهای مادی، تجارت برده و رسم برده‌داری را نیز باید افزود که بخشی از مهمترین بخش‌های بازارهای شهری را به خود اختصاص می‌داد. (لسترنج، ۱۳۶۴: ۴۵۷)

تأثیر نخستین اقدام‌های اقتصادی خلفا در شهرهای خراسان همچون ضرب سکه، گامی در جهت اعمال تغییراتی بود که از منظر مشروعیت، قدرت جدید بدان نیاز داشت. (نفیسی، ۱۳۵۱: ۱۷۵) بنابراین، شهرهای بلخ، سرخس، مرو، مرو رود و هرات مهمترین دارالضرب‌های امویان تبدیل شدند. (عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۹۷) ظاهراً در همین دوره است که گروهی از مسلمانان به قصد تجارت عازم چین و هند می‌شوند. (آذری، ۱۳۷۷: ۷۷) فرد مهمی که در این زمان از خراسان به چین رفته بود «به آفرید» نام داشت. او مدت هفت سال در چین ماند. چون از آنجا آمد از طرفه‌های چینی جامه‌ای سبزرنگ با خود آورد. (زرین کوب، ۱۳۸۰: ۱۳۸) مورخان همچنین از تجارت منسوجات خراسانی به بغداد در دوره عباسیان خبر می‌دهند. (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۳۶) این به معنی رونق داشتن بازارهای خراسان بود. پدیده‌ای که ابن حوقل نیشابور را یکی از مهمترین آنها می‌داند. «بازارها در ربض بیرون شهر و کهن‌دژ قرار دارد. بهترین آنها دو بازار است به نام‌های مربعه الکبیره (چهارسوی بزرگ) و مربعه الصغیره (چهارسوی کوچک). (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸) مقدسی نیز در کنار ابن حوقل به رونق داشتن کاروانسراها و فزونی کالاهای تجاری متنوع در آنها خبر می‌دهد. (مقدسی، ج ۱: ۱۷۰؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸؛ لسترنج، ۱۳۶۴: ۴۵۵)

از افول سامانیان تا نخستین حضور ترکان در خراسان: تجربه اولین تکانه‌ها در اقتصاد شهری

تا پیش از اینکه ترکان سلجوقی در قامت ایلات و طوایف کوچ‌روی گله‌دار، بخشی از شهرهای شمالی و شرقی خراسان را به تملک خود درآوردند، افول نسبی اقتصاد شهری در برخی شهرهای خراسان در حال رخ دادن بود. اهمیت این تجربه تاریخی در فراهم آوردن زمینه‌ها و بستری است که موجبات حضور سریع‌تر طوایف ترک را در خراسان فراهم آورد. آنچه در اینجا و در حد فاصل رونق اقتصاد شهری در خراسان و حضور ترکان سلجوقی رخ داد مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، نظامی و اقتصادی بود که به ویژه از دوره دوم حکومت سامانیان تجربه شد. قدرت‌گیری نظامیان، غلبه‌ی منطق همراه با زورگویی و گریز از مرکز بودن نظامیان و فرماندهان، جنگ‌وگریزهای مستمر در نتیجه تضعیف حکومت مرکزی و عواملی از این دست بود. در این میان، دوره‌ی مستعجل اقتدارگرایی سلطان محمود و تا حدودی مسعود غزنوی، این فروپاشی اقتصادی و امنیتی شهرهای خراسان را به تأخیر انداخت اما به تدریج، این دوره کوتاه نیز به سر آمد. به عنوان نمونه در منابع تاریخی اشاره شده است که در دوره‌های متقدم اقتدار سامانیان در خراسان، خراج برخی شهرهای مهم آن مانند نیشابور و مرو بسیار کمتر از حد معمول در نظر گرفته می‌شد و همین امر تلاش‌ها برای ارتقای سطوح اقتصاد شهری را با موفقیت همراه می‌ساخت. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۴ و ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۳۶) اما این وضعیت با قدرت گرفتن نظامیان و سپهسالاران سامانی به چالش کشیده شد. همین، در زمره‌ی مهمترین عوامل افول اقتصاد شهری در خراسان به شمار می‌رفت؛ زیرا هزینه‌های حضور آنان در مناسبات نظامی و جنگ‌های داخلی و خارجی را افزایش داد که در جای خود به افزایش حجم خراج‌های دریافتی و در نتیجه فشار بر طبقات تجار و کشاورز و صنعتگر شهرهای خراسان منجر شد. (ثنایی و هزاوه، ۱۳۹۱: ۱۲) این در حالی بود که این سپهسالاران، به حکومت مرکزی سامانی درباره‌ی این مبالغ و هزینه‌کرد آن هیچ پاسخگویی نداشتند. (عتبی، ۱۳۴۵: ۹۱)

علاوه بر این در گزارش‌های مهمی که در منابع تاریخی درباره‌ی این دوره‌ی افول آمده، مشخص است که خراسان دیگر جذابیتی برای قشر ثروتمند و مرفه این شهرها نداشت و تهدیدهای مکرر، باعث مهاجرت آنها به مناطق دیگر می‌شد.

به عنوان نمونه، بیهقی نقل می‌کند که «برغشی از وزرای سامانیان چون دید کار دولت سامانیان به آخر آمده است، حیل آن ساخت که چون گریزد. ضیعتی نیکو به گوزگانان خرید بعد از آن چه از صامت و ناطق و ستور و برده داشت به گوزگانان منتقل کرد تا خاندان سامانیان برافتادند. وی ضیاع گوزگانان بفروخت و با تنی درست و با دلی شاد و پای درست به نیشابور بازگشت و در آن جا گرفت» (بیهقی، ۱۳۷۴: ۳۵۸) نزاع ترکان و تاجیکان، در مقام نظامیان و دبیران را نیز به عنوان عاملی در آغاز این دوره‌ی افول به شمار آورده‌اند؛ که از بعد سیاسی و رقابت‌های درون قدرت، تاثیر مستقیم خود را بر حیات اقتصادی شهرهای خراسان بر جای می‌گذاشت. (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۴۱) تهدید دیگری که به مثابه‌ی یک عامل نیرومند بیرونی، قدرت سامانیان را با چالش نهایی مواجه ساخت، قدرت ایلکخانیان بود. در واقع علاوه بر مشکلات داخلی، عامل تهدید بیرونی، یعنی جنگ نیز به این مولفه‌های سقوط اضافه شد و روند تضعیف سامانیان را شدت بخشید. (اشپولر، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۹۱)

سلجوقیان در خراسان: اقتصاد شهری در سرایشی سقوط

سلجوقیان که مجموعه‌ای از طوایف ترک به شمار می‌رفتند، (استخری، ۱۳۶۸: ۱۷۶) تا پیش از تثبیت موقعیت‌شان در خراسان و ماوراءالنهر مسلمان شده بودند. (ابن اثیر، ۱۳۸۶، ج ۱۱: ۱۷۸) این امر اگر چه هیچ تفاوت رویکردی عمیقی در شیوه‌ی جهانبینی و سازمان و ساختار معیشتی آنها که مبتنی بر غارت و چپاول منابع بود، ایجاد نکرد، اما غلبه‌ی همین روحیات ایلی بر گرایش‌های دینی نزد آنان، ساختار سیاسی- اقتصادی- فرهنگی خراسان را نیز مانند سراسر ایران برای مدت‌های مدید تحت تاثیر قرار داد. (گروسه، ۱۳۶۸: ۲۵۶) در منابع اشاره شده است که دغدغه‌ی همیشگی اینان برای کسب غنائم و منابع معیشتی جدید در بهترین زمان ممکن در خراسان بر طرف شد؛ یعنی زمانی که خلا قدرتی نسبی در این منطقه در اثر بی توجهی‌های مسعود غزنوی و اختلافات درونی قراخانیان رخ داده بود. (ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۶: ۴۷۵-۴۷۴) نکته‌ی حائز اهمیت در اینجا این است که ماهیت غارتگرانه‌ی نزدیکی آنها به شهرهای خراسان و نیاز فزاینده‌ی شیوه‌ی زیست‌شسانی و متحرک این طوایف به منابع طبیعی به منظور تامین نیاز دام‌ها، نوعی بی‌توجهی آشکار به مبانی اقتصاد شهری در شهرهای شمالی و شرقی خراسان را نزد آنان آشکار ساخت. گزارش بیهقی نشان می‌دهد که علی‌رغم تمایل محمود به استفاده از ظرفیت‌های جنگی آنان در نواحی سرحدی با قراخانیان، اما نوع و الگوی مجاورت آنها با شهرهایی همچون نسا و ابیورد، در همان ماه‌های اول، سلطان محمود را به تکاپو واداشت تا به منظور جلوگیری از آسیب دیدن بیشتر این مراکز شهری، به مقابله با فشار حداکثری این طوایف پردازد. (بیهقی، ۱۳۷۴: ۳۴۵) در عین حال به فاصله‌ی کوتاهی بعد از این پذیرش موقت، سلطان مجبور شد خود شخصا در راس سپاهی به سرکوب همین نیروهای پردازد که در این مدت کوتاه به چالشی برای مردمان شهرها تبدیل شده بودند. سلطان به گفته‌ی بیهقی موفق به عقب راندن آنها شد اما این واکنش موقتی بود و تثبیت موقعیت آنها در نزدیکی شهرهای خراسان به تدریج الگوی تثبیت شده‌ی اقتصاد مبتنی بر تجارت و بازار و تولید را به نفع معیشت مبتنی بر غارت ترکان و عدم تمایل آنان به زیست شهری نشان داد؛ پدیده‌ای که به صورت مستقیم بر الگوهای اقتصاد شهری در خراسان تاثیر گذاشت. (بیهقی، ۱۳۷۴: ۳۴۸؛ رحمتی، ۱۳۹۰: ۴۵)

در اینجا پرسش مهم این است که در نتیجه‌ی حضور ترکان سلجوقی در خراسان، افول اقتصاد شهری شهرهای این منطقه چگونه رخ داد و منطق حاکم بر زیست ایلی و نگرش‌های برآمده از زیست‌جهان خانه‌بدوشی و کوچ‌روی چگونه

مبانی مهم و حیاتی و ضرورت‌های حداقلی رشد اقتصاد شهری در خراسان را به چالش کشاند؟ در اینجا چند مولفه به مثابه مهمترین مولفه‌های تاثیرگذار بر اقتصاد شهری شهرهای خراسان حائز اهمیتند. این مولفه‌ها عبارتند از ۱. نگاه تحقیرگرایانه به تمدن‌های شهری ۲. خشونت‌ورزی فزاینده‌ی ترکان و حضور همراه با رعب و وحشت آنان در شهرها و بالطبع، از بین رفتن اعتماد و امنیت در میان شهرنشینان. ۳. آسیب دیدن زیرساخت‌های شهری در نتیجه‌ی حضور آنها ۴. فساد وسیع و گسترده میان ترکان. ۵. کاهش جمعیت شهرها در اثر مرگ‌ومیر یا مهاجرت به سایر نواحی. ۵. فقدان میل به یکجانشینی و عدم علاقه‌ی ترکان به اقتصاد مبتنی بر تولید و بازار در شهرها. مجموعه‌ای از این عوامل همچنان که در ادامه خواهد آمد تاییدی است بر این مدعا که مبانی و اصول حاکم بر ذهنیت و زیست‌جهان ایللی به دلیل تضادهای آشکار با اقتصاد شهری مبتنی بر بازار و تولید و یکجانشینی، بیشترین آسیب‌ها را به اقتصاد پررونق خراسان وارد آورد.

۱. نگرش تحقیرگرایانه به نمادها و نمودهای تمدن شهری

شاید در نگاه نخست، نگرش تحقیرگرایانه‌ی طوایف ترک به مظاهر تمدن شهری در شهرهای خراسان، پیوند عمیقی با الگوها و ضرورت‌های اقتصاد شهری نداشته باشد اما اگر انباشت ثروت و رونق اقتصادی به مثابه مهمترین زیربنای شکل‌گیری تمدن‌های شهری در نظر گرفته شود، مشخص می‌شود که رویکرد تحقیرگرایانه این طوایف به نمودهای تمدن شهری در خراسان، در نهان، نوعی تمسخر و دهن‌کجی به مبانی اقتصادی و مالی شکل‌گیری این تمدن‌های شهری نیز بود. در گزارش‌های تاریخی، این خوی و خصلت طوایف ترک در مواجهه با مصداق‌های تمدنی شهرها در خراسان بعضاً روایت شده است. نوع نگرش و برخورد این ترکان با این ویژگی‌های تمدنی، در واقع تحقیر تمامی اقتضائات و الزامات زیست شهری بود که اقتصاد و تولید و رونق تجارت و بازرگانی یکی از آنها بود. بی‌بهرگی که گزارش‌های او به فاصله اندکی از حضور ترکان در خراسان نوشته شدند، از منظر دقت در احوالات و خوی و اخلاقیات طوایف ترک و شناخت ماهیت ذهنیت آنان، دارای موثق‌ترین روایت‌هاست. بنابراین، توصیف رفتار طوایف ترک به شکل دقیق و قابل توجهی در یکی از روایت‌های کوتاه او بازتاب یافته است. بی‌بهرگی نقل می‌کند که مواجهه‌ی مردمان خراسان با این عناصر کوچک و جدید با حیرتی قابل تأمل همراه شده بود زیرا «اینان(خراسانیان) جز محمودیان و مسعودیان ندیده بودند و به آن تجمل و کوبه می‌خندیدند» (بی‌بهرگی، ۱۳۷۴: ۷۳۱) حقیقت نهفته در روایت بی‌بهرگی، ناظر بر این واقعیت بود که آنچه در قامت شخصیت‌ها و سلاطینی مانند سلطان محمود و مسعود غزنوی در خاطره‌ی جمعی این مردمان نقش بسته بود، در واقع الگویی از حکومت-رانی و دولت‌داری بود که بر مبنای نظامی از دیوانسالاری و ساختار اجتماعی و سیاسی منسجم شکل گرفته بود. اما اکنون که حضور بدون خدم و حشم این نیروهای جدید را در شهرهای خراسان مشاهده می‌کردند، ناخودآگاه با نوعی دست‌کم گرفتن و تخفیف به طوایف ترک می‌نگریستند که این پدیده خود شکاف عمیق میان ذهنیت و تصورات مردمان شهری را با سلوک مردمان کوچک‌رو نمایان می‌ساخت؛ اگر چه غلبه‌ی سریع آن نیروهای کوچک‌رو بر شهرها، این تصور را به چالش کشاند.

روایت دوم بی‌بهرگی نیز خادم همین معناست. وی به صورت مختصر آورده است که ترکان هنگام ورود به نیشابور، ضمن ورود به کاخ سلطان مسعود، فرش‌های موجود در کاخ را پاره کرده و در درون کاخ برای چارپایان خود آخورهایی ساخته بودند. (بی‌بهرگی، ۱۳۷۴: ۸۰۹) این روایت به روشنی می‌تواند نمایان سازد که ضدیت و بیگانگی عناصر جدید با هرگونه

یکجانشینی و در عوض دلبستگی بالای آنان به ماندن در همان ساختار معیشتی مبتنی بر غارت و چپاول، گرایش در آنان به منظور بهره‌برداری از این مظاهر شهرنشینی، حداقل در این دوره‌های نخستین حضور در شهرهای خراسان، ایجاد نمی‌کرد و رغبتی در آنان به وجود نمی‌آورد تا در همین چارچوب‌های نهادینه شده به ایجاد نظامی منطقی و مبتنی بر آموزه‌های دیوانی دست بزنند.

۲. خشونت‌ورزی فزاینده

به صورت تاریخی، صحبت از اقوام خانه‌به‌دوش و کوچ‌رو در مجاورت مرزهای شرقی ایران، همواره با نوعی اعمال خشونت و فزونی رفتارها و گرایش‌های غیرمقیدانه و میل به تخریب و ویران کردن همراه بوده است. این مولفه به مثابه یکی از مهمترین پدیده‌های مشاهده شده از ترکان سلجوقی هنگام مواجهه‌ی آنان با مردمان شهرها در خراسان در برخی منابع این دوره روایت شده است. فارغ از جنبه‌های فراوان دیگر، این اعمال خشونت‌ها، از منظر تاثیری که بر مبانی و بسترهای اقتصاد شهرها برجای می‌گذاشت، اهمیت فراوان داشت. رونق اقتصاد شهری به حداقلی از ضرورت‌های امنیتی و جانی و مالی نیاز داشت که در فقدان آنها، اصولاً میل به آبادانی و تولید و تجارت به تباهی کشیده می‌شد. از این منظر، آنچه که در منابع تاریخی درباره‌ی این تاثیرگذاری موقت ترکان در خراسان بازتاب یافته است نشان می‌دهد که رویکرد آنها از همان ابتدای حضور در خراسان مبتنی بر خشونت‌هایی بود که ساز و کار عادی زندگی ساکنان شهرهای خراسان را مختل می‌کرد. نمونه‌ای از این امر را گردیزی با توصیفاتمانند «دست درازی ترکمانان» و یا «نالیدن مردم خراسان از فساد ترکمانان» روایت می‌کند. (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۲۶ و ۴۱۵) بر همین قیاس بیهقی و بعدها نیز این اثر با اشاره به حجم بالای خشونت‌ورزی‌ها، تاثیر آن را بر متلاشی شدن بسترهای زیست شهری و تزریق رعب و وحشت به فضای شهرها نشان داده‌اند. بیهقی به «عادت ترکان به مثله کردن، کشتن و سوختن» اشاره می‌کرد و این اثر نیز اشاره می‌کند که «ترکان در خراسان فساد می‌کردند و غارت می‌کردند، شهرها را ویران می‌ساختند و اسیر می‌گرفتند.» (ابن اثیر، ج ۹، ۱۳۸۶: ۴۷۵) بیهقی در جای دیگری با اشاره به این خشونت‌ورزی‌ها آورده است که «معلوم است که آنچه امروز در خراسان از این قوم می‌رود، از فساد و مردم کشتن و مثله کردن و زنان حرم مسلمانان را به حلال داشتن، چنان است که در این صد سال نشان نداده‌اند و در تواریخ نیامده است.» (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۷۲) اشاره‌ی بیهقی از آنجا اهمیت دارد که بی‌سابقه بودن این حجم از خشونت‌ها را نشان می‌دهد. برای بیهقی که خود در نتیجه‌ی زندگی در دوره غزنوی، شاهد یا آگاه به بسیاری از لشکرکشی‌ها و جنگ‌ها و خشونت‌ورزی‌های کم‌وبیش زیاد بود، این اشاره به این نوع رفتارهای ترکان در خراسان خود حاکی از تاثیری بود که این نوع برخوردها بر ذهن و روان مردمان شهری برجای می‌گذاشت.

۳. آسیب دیدن شهرها

اقتصاد شهرهای خراسان وابستگی زیربنایی و زیرساختی فزاینده‌ای به میراث عمرانی و اقتصادی‌ای داشت که در طول قرون گذشته همواره در تسهیل ابعاد این اقتصاد شهری از جمله کشاورزی و تجارت و رونق بازارها و غیره کمک کرده بود. این در واقع نوعی انباشت از یک میراث تاریخی در زمینه اقتصاد و تجارت بود که به استمرار رونق نسبی شهرها یاری رسانده بود. نابودی این زیرساخت‌ها در اثر تهاجم و خوی تخریب‌گری ترکان سلجوقی، ظرفیت‌های اقتصادی بسیاری از

این شهرهای خراسان را به حداقل رساند. بنابر آنچه که در منابع آمده است تقریباً تمامی شهرهای بزرگ خراسان و حتی نواحی خارج از منطقه به جانب کرمان و فارس هم تا حدودی از حضور این عناصر جدید آسیب دیده بودند. در واقع اگر چه بر اساس روایت گردیزی، مقر و پایگاه نخستین آنها نسا، ایبورد و فراوه بود. (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۵) بیهقی اما گزارش می‌دهد که دست درازی آنان تا مناطق دهستان، گرگان، جوزجانان، بلخ، ترمز و چغانیان نیز تداوم یافته بود. (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۶۶ و ۵۱۴ و ۵۱۳) به علاوه ابن فندق نیز دایره‌ی نفوذ و تخریب اولیه‌ی ترکان را تا شهرهای سرخس، توس، نیشابور، سبزوار، اسفراین و حتی هرات دانسته است. (ابن فندق، ۱۳۱۷: ۲۷۳) اشاره این منابع تقریباً تمام کانون‌های شهری مهم در خراسان را شامل می‌شود. این نفوذ و سیطره‌ی حداکثری، کانون‌های شهری قبلاً پررونق را به مراکز آسیب‌پذیر تبدیل کرد که بر خلاف گذشته، ظرفیت‌های زیربنایی و ساختاری آنها تضعیف شده و نه تنها در گستره‌ی وسیع، ثروت‌های انباشت شده در آن به غارت می‌رفت بلکه تقریباً هیچ گونه میل به جبران یا تلاش در جهت احیای شریان‌های اقتصادی و تجاری این شهرها از جانب ترکان در این شهرها، حداقل در کوتاه مدت مشاهده نشد. در نتیجه، این حضور سهمگین به اختلال در مناسبات اقتصادی شهرهای خراسان دامن زد. در چنین بستری، وضعیت تجارت نیز به شدت از این رویدادها تأثیرات منفی پذیرفت. فقدان امنیت اولین نتیجه‌ای که برای ساختار تجاری به بار می‌آورد، عدم امنیت راه‌ها و کاروانسراها بود. شاید بتوان در روایت کوتاه حسینی مورخ، به این وضعیت بهتر پی برد که در نتیجه‌ی هجوم ترکان به خراسان «راه‌ها بسته و تردد قافله‌ها تعطیل شد.» (حسینی، ۱۹۹۳: ۷)

۴. به تعلیق درآمدن نهادهای دیوانی

نهاد دیوانسالاری همواره در ایران به مثابه یک میراث سیاسی و رکنی مهم از ارکان مملکت‌داری قلمداد می‌شد که حاصل نوعی تقسیم‌کار کلاسیک بود که هسته‌ی اصلی نهاد دولت را مشخص می‌ساخت. فارغ از ابعاد وسیع و متنوع نهاد دیوانسالاری در ایران، در آنچه که به اقتصاد شهری مربوط می‌شد، پاره‌ای از مهمترین بخش‌های اقتصاد شهری همچون جمع‌آوری مالیات‌ها، نظارت بر بازارها، تامین حداقلی از زیرساخت‌های ارتباطی، ایجاد امنیت سراسری، نظارت بر مناسبات زمین‌داری، نظارت بر شبکه‌های آبیاری برای پیشگیری از اختلال در سازمان کشاورزی شهرها و مواردی از این قبیل، زیر نظر نهادهای دیوانی اداره می‌شدند که در نوع خود، تائیدی بر پیچیده بودن مناسبات اقتصادی شهرها و لزوم نظارت نهاد دولت بر سازوکارهای ضروری در زمینه‌های اقتصادی بود. همچنین نهاد دیوانسالاری واضح‌ترین و بیرونی‌ترین نمود زیست شهری و یکجانشینی بود؛ پدیده‌ای که برخلاف شیوه زیست شهری، ضرورت‌های زیست ایلی و مناسبات حاکم بر شیوه‌ی زندگی کوچرویی، نیازی به آن احساس نمی‌کرد. حضور ترکان در خراسان، از منظر تأثیری که بر به تعلیق درآمدن نهادهای دیوانی در شهرها گذاشتند نیز حائز اهمیت فراوان بود زیرا این مسئله به صورت مستقیم بر حوزه‌های متنوع اقتصاد شهری تأثیر منفی می‌گذاشت. (در این زمینه نک: رحمتی، ۱۳۹۱: ۵۱) به عنوان نمونه در برخی منابع ناامنی راه‌ها، مصادره‌ی گسترده‌ی اموال مردم، غارت مال‌تجاره‌ها و اموال بازرگانان، شکنجه و آزار مردمان و اقداماتی از این دست از جانب ترکان به ثبت رسیده است (محمدبن منور، ۱۳۶۷: ۱۵۹) که در درجه‌ی نخست فقدان هر گونه امنیت را به عنوان اصلی‌ترین عامل در رونق و ثبات اقتصادی به رخ می‌کشد. در نبود نهادهای نظارتی و در فقدان نهاد دولت و دیوانسالاری تحت کنترل او، این فقدان امنیت سراسری به رشد پدیده‌ی دیگری در شهرهای خراسان و از آن میان نیشابور به عنوان تختگاه خراسان

کمک کرد و آن پدیده‌ی عیاری بود. عیاران که در فقدان امنیت و نبود نهادهای انتظامی و امنیتی بستری مناسب جهت فعالیت‌های خود فراهم می‌دیدند در این دوره نیز رشد قابل ملاحظه‌ای یافتند. حضور این عناصر نه تنها کمکی به احیای امنیت نمی‌کرد بلکه در شهر پر اهمیتی مانند نیشابور که اعیان و شاراف فراوانی را در خود جای داده بود، بر ناامنی‌ها می‌افزود. (رحمتی، ۱۳۷۴: ۵۲)

۵. کاهش جمعیت شهرها

بیرونی‌ترین مولفه‌ای که کانون‌های شهری خراسان را مانند هر کانون شهری دیگر، از سایر واحدهای جمعیتی تفکیک می‌کرد، جمعیت بود. به پشتوانه جمعیت نسبتاً چشمگیر این شهرها بود که بازارها در آن رونق می‌گرفت، کشاورزی و دامداری به عنوان دو حوزه اقتصاد شهری مهم میسر می‌شد و جذابیت‌های اقتصادی شهرها برای بازرگانان و تجار افزایش می‌یافت و حرفه‌ها و اصناف مختلف در بدنه شهرها شکل می‌گرفتند. حضور ترکان در شهرهای خراسان در نخستین دوره‌ها، به آشفته‌گی، سراسیمگی، ترس و فرار ساکنان این شهرها دامن زد. بخشی از آنها در اثر تهاجم‌ها و خشونت‌ورزی‌ها، کشته می‌شدند، بخشی از آنها در اثر مصادره‌ی اموال و کالاها توان ادامه فعالیت‌های تجاری را از دست می‌دادند، گروه‌هایی نیز مجبور به جلائی وطن و رفتن به مناطق دورتر می‌شدند. تاثیر این آشفته‌گی‌ها که در بدنه جمعیتی شهرها رخ داد، بر اقتصاد شهری شهرهای خراسان عمیق بود. برخی پژوهشگران بر این نظرند از آنجا که بخش بسیار زیادی از این قتل و کشتارها در محله‌هایی مانند مزارع، کوی و برزن‌ها، راه‌ها و مراتع انجام می‌گرفت، می‌توان حدس زد که اغلب این نیروها را نیروی کار شهرها و روستاها تشکیل می‌دادند که از میان بردن آنها در وهله‌ی نخست، فعالیت اقتصادی در حوزه‌هایی مانند کشاورزی و دامداری را به نابودی می‌کشاند. (رحمتی، ۱۳۷۴: ۵۳) روایتی که در همین رابطه ابن فندق به دست می‌دهد عمق آسیبی را که این ساختار اقتصادی به خود دیده بود به روشنی نمایان می‌سازد. وی که اثر خود را در سبزواری، چند دهه پس از اولین حضور ترکان در خراسان می‌نوشت، نقل می‌کند که به مدت ۷۰ سال پس از حضور ترکان، کسی در این منطقه کشاورزی نکرد و این فعالیت‌ها به محدوده‌ی اندکی در درون دیوارهای شهر باقی مانده بود و فقدان امنیت از رشد و توسعه‌ی آن به زمین ممانعت می‌کرد. (ابن فندق، ۱۳۱۷: ۲۶۸)

چنین روایت‌هایی را تقریباً به وفور می‌توان در آثار مورخان این دوره و حتی ادوار بعدی هم مشاهده کرد. به عنوان نمونه، بیهقی که حدود سال ۵۴۳۰ ه.ق از نیشابور دیدن می‌کرد مشاهدات خود را اینگونه روایت می‌کرد که «نیشابور این بار نه چنان بود که دیده بودم که همه خراب گشته بود و اندک مایه آبادانی مانده.» (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۰۹) ابن فندق نیز مجدداً نقل می‌کند که از این دوره به مدت ۷ سال «در بیهق، دانه و کاه و گیاه عزیز بود.» (ابن فندق، ۱۳۱۷: ۲۷۳) پایین آمدن ارزش زمین‌های مرغوب در اثر فقدان امنیت و تهدیدهای مداوم، پدیده‌ی دیگری بود که شهرهای خراسان با آن مواجه شده بودند. بیهقی در گزارشی که در این باره نقل می‌کند آورده است که قیمت یک جفت‌وار زمین کشاورزی در منطقه‌ی محمدآباد نیشابور که جزو ارزشمندترین مناطق کشاورزی در این شهر بود و در اوایل سلطنت مسعود به یک هزار تا سه هزار درهم می‌رسید، به حد یک من گندم تنزل یافت و پس از نبرد دندانقان به این قیمت هم خریداری نشد. (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۱۰-۸۱۱)

۶. قحطی و از بین رفتن توان تولیدی شهرها

بینش و شیوهی زیست‌مبتنی بر غارت و اقتضات و الزامات برآمده از راه و روش‌های سبک زندگی ایلیاتی نقطه مقابل اقتصادی شهری مبتنی بر تولید و یکجانشینی بود. مواجهه‌ی طوایف ترک با شهرهای خراسان در واقع مواجهه‌ی این دو شیوهی زیست بود که کمترین نتیجه‌ی آن بی‌اعتنایی به مبانی اقتصاد شهری و تمایل به غارت ظرفیت‌های مالی و مادی این شهرها بود. طوایف ترک به مال‌التجاره‌ها، محصولات کشاورزی، دام و طیور و هر محصول دیگری که در شهرها تولید می‌شدند به مثابه ابژه‌های غارت نگاه می‌کردند که می‌بایست با زور و غلبه استرداد شده، مصرف شوند. این رویکرد به ویژه در مواجهه با دام‌ها یا کشتزارها و محصولات کشاورزی آشکار بود. این مسئله به سرعت خود را در افزایش سریع قیمت کالاها در نتیجه فقدان و کمبود کالا و تقاضای فزاینده‌ی شهرنشینان نشان می‌داد. در گزارش‌های تاریخی، قحطی‌های برآمده در شهرهای خراسان در نتیجه‌ی این خوی غارتگری ترکان گزارش شده است؛ پدیده‌ای که به معضلی اساسی برای بخش‌هایی از بازار کالاهای خوراکی در شهرهای این منطقه تبدیل شد. به عنوان نمونه گوشت حیوانات برای مدتهای مدید کمیاب شده بود و ارزش مادی آن نیز به شدت ارتقا پیدا کرده بود. ابن فندق به این پدیده اشاره می‌کند که مردمان سبزوار برای مدتهای مدید گوشتی در دسترس نداشتند تا مصرف کنند. (ابن فندق، ۱۳۱۷: ۲۶۸) بیهقی نیز با اشاره به کمبود کالاهای اساسی مانند نان در نیشابور، اشاره می‌کند که «منی نان به سه درم رسیده و درم به دانگی باز آمده» (بیهقی، ۱۳۷۳: ۱۰۹) با چنین تحولاتی است که صحبت از پدیده‌های اقتصادی‌ای مانند تورم و رکود در این دوره به جا و ضروری است. در واقع اقتصاد شهری خراسان در این زمان به شدت تحت تاثیر این نوسانات شدید اقتصادی قرار داشت. (رحمتی، ۱۳۹۱: ۵۵)

نتیجه‌گیری

حضور ترکان سلجوقی در خراسان و نحوه‌ی مواجهه‌ی آنان با وجوه و ابعاد حیات شهری، تمامی زیرساخت‌ها، ایده‌ها و سنت‌های شهری پیشین را به چالش کشید و تقاضایی بسیار بیش از ظرفیت‌های محیطی - شهری را بر دوش اقتصاد شهری خراسان نهاد و همین امر نیز به بدترین شیوهی ممکن، تضعیف و سقوط تدریجی اقتصاد شهری را در خراسان به دنبال آورد. حضور آنها در خراسان و نحوه‌ی زیست و نگاه معیشت‌محور آنان در یک حیات مبتنی بر تحرکات کوچ‌نشینی، دشوار بودن تمرکز بخشیدن به آنان در ذیل یک ساختار سیاسی - اقتصادی مبتنی بر انگاره‌های شهرنشینی و تمرکزگرایانه، اقتصاد شهری شهرهای خراسان را تضعیف کرد.

رویاریویی ترکان با شهرهای خراسان، مواجهه دو جهان‌بینی منفک، دو شیوهی زیست، دو نوع زیست‌جهان متمایز و البته دو نوع وابستگی غیرهمسان به اقتصاد بود. برای ترکان، وابستگی اقتصادی، در غارت شهرها، تامین نیازهای اولیه برای تداوم حیات عناصر اقتصاد ایلی مانند گله‌ها و رمه‌ها و نمود می‌یافت. و این در نقطه مقابل با اقتصاد تولیدی مبتنی بر تمرکزگرایی و بازار و مناسبات تجاری در الگوی زیست شهری بود. ترکان با مجموعه‌ای از این رویکردها و جهان‌بینی‌ها وارد شهرهای خراسان شدند. آنچه همراه با ترکان به بدنه شهرهای خراسان تزریق شد آمیزه‌ای از خشونت‌ورزی، نادیده‌انگاری و دهن‌کجی به مظاهر تمدنی شهرها، به تعلیق درآوردن کارکرد نهادهای دیوانی، غارت بنیه‌ها و توان تولیدی شهرها، از بین بردن ظرفیت‌های زیرساختی شهرها و مواردی از این قبیل بود. تحت تاثیر چنین تحولاتی، اقتصاد شهری در خراسان، همزمان با حضور ترکان به دوره‌ای از افول و رکود وارد شد.

منابع و مأخذ

- آذری، علاءالدین، تاریخ روابط ایران و چین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- ابن اثیر، الکامل، مصحح ابوالقاسم حالت، تهران، مؤسسه مطبوعات علمی، ۱۳۸۶، ج ۲۱.
- ابن حوقل، صوره الارض، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ترجمه سعید خاکرند، تهران، مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی، ۱۳۷۱.
- ابن فندق، علی بن زید البیهقی، تاریخ بیهق، تهران، ناشر کتابفروشی فروغی، ۱۳۶۱.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، مسالک و ممالک، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- اشیپولر، ایران در قرون نخستین اسلامی، مترجم فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳، ج ۱.
- اشرف، احمد، موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه، انتشارات زمینه، تهران ۱۳۵۹.
- بارتولد. و. تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران، انتشارات طوس، چاپ دوم، ۱۳۵۸.
- بیهقی، تاریخ بیهقی، مصحح خلیل خطیب رهبر، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۴.
- پارسی، حمیدرضا، پویش شهری، شهرگرایی و شهرنشینی در قرن سوم تا پنجم هجری در ایران، نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۳.
- پطروشفسکی، ایلیا پائولوویچ، تاریخ ایران در سده‌های میانه، ترجمه سیروس ایزدی و حسین تحویلی، انتشارات دنیا، تهران ۱۳۵۹.
- پورموسوی، محمدرضا، جزوه درس اقتصاد شهری، گردآوری: رامین جمشیدبیگی و جمشید فلاح، بهار ۱۳۹۴.
- پیگولوسکایا، ن. و، و دیگران، تاریخ ایران از دوران باستان تا قرن ۱۸، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران ۱۳۴۸.
- جرفادقانی، ترجمه تاریخ یمینی، مصحح جعفر شعار، تهران، علمی و فرهنگ، ۱۳۷۴.
- سعید الشیخی، صباح ابراهیم، اصناف در عصر عباسی، ترجمه هادی عالم زاده، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۶۲.
- ثنایی حمیدرضا، احمدبادکوبه ای هزاوه، رویارویی اعیان خراسان و ماورانههر با سیاست های مالی سامانیان و غزنویان، مجله تاریخ و فرهنگ، شماره ۸۸، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
- رحمتی، محسن، پیامدهای اجتماعی مهاجرت سلجوقیان به خراسان، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۱.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱، ج دوم.
- گردیزی، زین الاخبار، مصحح عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- گروه، رنه، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۶۸.

- طبری، محمدبن جریر؛ تاریخ الامم و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۵ش، ج ۴.
- فشاهی، محمدرضا، از گات ها تا مشروطیت: گزارشی کوتاه از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران، انتشارات گوتنبرگ، تهران ۱۳۵۴ الف.
- .....، مقدمه ای بر سیر تفکر در قرون وسطی، انتشارات گوتنبرگ، تهران ۱۳۵۴ ب.
- عقیلی، عبدالله، دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران، ۱۳۷۷.
- نلسون فرای، ریچارد؛ عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات صدا و سیما، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
- لسترنج، گ. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.
- حموی، یاقوت ابو عبد الله شهاب الدین؛ معجم البلدان، ترجمه، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول، ۱۳۸۳، ج ۲.
- حسینی، صدرالدین ابوالفوارس، اخبار الدول سلجوقیه، تصحیح محمد شفیع، لاهور، بی نا، ۱۹۳۳.
- مظاهری، علی، زندگی مسلمانان در قرون وسطی، ترجمه مرتضی راوندی، تهران، صدای معاصر، ۱۳۷۸.
- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد، احسن التقاسیم، ترجمه منزوی، ۱۳۶۱.
- محمدبن منور، اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابوسعید، تصحیح شفیعی کدکنی، نشر آگاه، تهران ۱۳۶۷.
- مؤلف ناشناس، حدود العالم، کتابخانه طهوری، تهران ۱۳۶۲.
- مناظر احسن، محمد، زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- نفیسی، سعید، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار، تهران، اساطیر، ۱۳۵۱.
- یعقوبی، احمدبن ابی واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چ پنجم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، جلد اول.

References

- Āzarī, ‘Alā’ al-Dīn. *Tārīkh-i Ravābet-i Īrān va Chīn* (The History of Relations between Iran and China). Tehran: Amīr Kabīr, 1998 [1377 Sh.].
- Ibn al-Athīr. *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*, ed. Abū al-Qāsim Ḥālat. Tehran: Institute of Scientific Publications, 2007 [1386 Sh.], vol. 21.
- Ibn Ḥawqal. *Ṣūrat al-Ard* (The Face of the Earth). Tehran: Amīr Kabīr, 1987 [1366 Sh.].
- Ibn Khurradādhbih. *Masālik wa Mamālik* (Routes and Realms). Trans. Sa‘īd Khākrand. Tehran: Historical Studies and Publications Institute, 1992 [1371 Sh.].
- Ibn Funduq al-Bayhaqī, ‘Alī b. Zayd. *Tārīkh-i Bayhaq* (The History of Bayhaq). Tehran: Forūghī Bookstore, 1982 [1361 Sh.].
- Iṣṭakhrī, Abū Iṣḥāq Ibrāhīm. *Masālik wa Mamālik* (Routes and Realms). Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1989 [1368 Sh.].
- Spuler, Bertold. *Īrān dar Qurūn-i Nakhustīn-i Islāmī* (Iran in the Early Centuries of Islam). Trans. A. Flātūrī. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1994 [1373 Sh.], vol. 1.
- Ashraf, Aḥmad. *Mavāne ‘-i Tārīkhī-yi Roshd-i Sarmāyah-dārī dar Īrān-i Dawra-yi Qājārīyah* (Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Qajar Iran). Tehran: Zaminah, 1980 [1359 Sh.].
- Barthold, V. *Tadhkira-yi Jughrāfiyā-yi Tārīkhī-yi Īrān* (Historical Geography of Iran). Trans. Ḥamzah Sardāvar. Tehran: Tūs Publications, 1979 [1358 Sh.].
- Bayhaqī. *Tārīkh-i Bayhaqī* (The History of Bayhaqī). Ed. Khalīl Khaṭīb Raḥbar. Tehran: Amīr Kabīr, 1995 [1374 Sh.].
- Pārsī, Ḥamīd-Rezā. “Pūyesh-i Shahrī: Shahrgharā’ī va Shahrnīshīnī dar Qarn-i Sihum tā Panjum Hijrī dar Īrān” (Urban Dynamics and Urbanism in 3rd–5th Centuries AH Iran). *Honarhā-yi Zībā, Architecture & Urbanism* 4 (Winter 2014 [1393 Sh.]).
- Petrushevsky, Ilya Pavlovich. *Tārīkh-i Īrān dar Sada-hā-yi Miyāna* (The History of Iran in the Middle Ages). Trans. Sīrus Īzādī and Ḥusayn Taḥvīlī. Tehran: Donyā, 1980 [1359 Sh.].
- Pūrmosavī, Moḥammad-Rezā. *Urban Economics Lecture Notes*, compiled by Rāmin Jamshīd-Bīgī and Jamshīd Fallāḥ. Spring 2015 [1394 Sh.].
- Pigulevskaya, N. V. et al. *Tārīkh-i Īrān az Dawrān-i Bāstān tā Qarn-i Hijdahum* (The History of Iran from Antiquity to the 18th Century). Trans. Karīm Keshāvarz. Tehran: Payām, 1969 [1348 Sh.].
- Jālūdī, ‘Abd al-Fattāḥ. “Iqtā‘-i Neẓāmī dar ‘Aṣr-i Pādshāhān-i Bozorg-i Saljūqī va Naqsh-i Khwājah Neẓām al-Mulk dar Paydā’ish va Taḥavvol-i Ān” (Military Iqtā‘ in the Great Seljuk Period and the Role of Khwājah Nizām al-Mulk). Trans. Ḥusayn Qā’emī-Aṣl and Sajjād Jamshīdiyān. *Pazhūhesh dar Tārīkh* 6 (Spring 2012 [1391 Sh.]).
- Jurfādaqānī. *Tarjuma-yi Tārīkh-i Yamīnī* (Translation of the History of Yamīnī). Ed. Ja‘far Shu‘ār. Tehran: ‘Ilmī va Farhang, 1995 [1374 Sh.].

- Yāqūt al-Ḥamawī, Abū ‘Abd Allāh Shihāb al-Dīn. *Mu‘jam al-Buldān* (Dictionary of Countries). Trans. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization, 2004 [1383 Sh.], vol. 2.
- Ḥusaynī, Ṣadr al-Dīn Abū al-Fawāris. *Akhhbār al-Duwal al-Saljūqīyah*. Ed. Muḥammad Shafī‘. Lahore: n.p., 1933.
- Sa‘īd al-Shaykhī, Ṣabāḥ Ibrāhīm. *Aṣnāf dar ‘Aṣr-i ‘Abbāsī* (Guilds in the Abbasid Era). Trans. Hādī ‘Ālamzādah. Tehran: University Publishing Center, 1983 [1362 Sh.].
- Sanā‘ī, Ḥamīd-Rezā, and Aḥmad Bādkūbeh’ī Hazāveh. “Rūyārū’ī-yi A‘yān-i Khorāsān va Mā Warā’ al-Nahr bā Sīyāsāt-hā-yi Mālī-yi Sāmānīyān va Ghaznavīyān” (The Confrontation of Khurasani Nobles with the Fiscal Policies of the Samanids and Ghaznavids). *Tārīkh va Farhang* 88 (Spring–Summer 2012 [1391 Sh.]).
- Ṣedqī, Nāṣer. “Taḥlīlī bar Sīyāsāt-hā-yi Eqtiṣādī-yi Saljūqīyān dar Zamīna-yi Nezām-i Mālīātī” (An Analysis of Seljuk Economic Policies Regarding the Tax System). *Humanities Research Quarterly of Al-Zahra University* 71 (Spring 2008 [1387 Sh.]).
- Raḥmatī, Moḥsen. “Payāmadhā-yi Ejtemā‘ī-yi Mohājerat-i Saljūqīyān be Khorāsān” (The Social Consequences of the Seljuk Migration to Khurasan). *Social History Studies Journal* 1 (Spring–Summer 2011 [1390 Sh.]).
- Zarrīnkūb, ‘Abd al-Ḥusayn. *Tārīkh-i Mardom-i Īrān* (The History of the People of Iran). Tehran: Amīr Kabīr, 1992 [1371 Sh.], vol. 2.
- Gardīzī. *Zayn al-Akhhbār*. Ed. ‘Abd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran: Donyā-yi Kitāb, 1984 [1363 Sh.].
- Grousset, René. *Empire of the Steppes*. Trans. ‘Abd al-Ḥusayn Mīkadeh. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1989 [1368 Sh.].
- ‘Aqīlī, ‘Abd Allāh. *Dār al-Ḍarb-hā-yi Īrān dar Dawra-yi Islāmī* (Iranian Mints in the Islamic Period). Tehran: Dr. Maḥmūd Afshār Foundation, 1998 [1377 Sh.].
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* (History of Prophets and Kings). Trans. Abū al-Qāsim Pāyandah. Tehran: Āsāṭīr, 1996 [1375 Sh.], vol. 4.
- Fashāhī, Moḥammad-Rezā. *Az Gāthā tā Mashrūṭīyat* (From the Gathas to the Constitutional Revolution). Tehran: Gutenberg, 1975 [1354 Sh. a].
- ———. *Muqaddama’ī bar Sīr-i Tafakkur dar Qurūn-i Vusṭā* (An Introduction to the Course of Thought in the Middle Ages). Tehran: Gutenberg, 1975 [1354 Sh. b].
- Le Strange, Guy. *The Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*. Trans. Maḥmūd ‘Irfān. 2nd ed. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1985 [1364 Sh.].
- Malekpūr, Najmeh. “Naqsh-i Ḥukūmat-i Saljūqī dar Roshd-i Eqtiṣād-i Shahr-hā-yi Īyālat-i Kermān dar Sada-hā-yi 5 va 6 H.Q.” (The Role of the Seljuk Government in the Urban Economic Growth of Kerman Province in the 5th–6th Centuries AH). *Iranology Studies Quarterly* 1 (Spring 2024 [1403 Sh.]).
- Mazāhirī, ‘Alī. *Zindagī-yi Mosalmānān dar Qurūn-i Vusṭā* (The Life of Muslims in the Middle Ages). Trans. Mortazā Rāvandī. Tehran: Ṣadā-yi Mo‘āṣer, 1999 [1378 Sh.].

- Maqdisī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Aḥmad. *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm* (The Best Divisions for Knowledge of the Regions). Trans. Monzavī, 1982 [1361 Sh.].
- Muḥammad b. Munawwar. *Asrār al-Tawḥīd fī Maqāmāt-i Shaykh Abū Sa‘īd*. Ed. Shafī‘ī-Kadkanī. Tehran: Āgāh, 1988 [1367 Sh.].
- Anonymous Author. *Ḥudūd al-‘Ālam* (The Limits of the World). Tehran: Ṭahūrī Library, 1983 [1362 Sh.].
- Manāẓir Aḥsan, Moḥammad. *Zindagī-yi Ejtemā‘ī dar Ḥukūmat-i ‘Abbāsīyān* (Social Life under the Abbasid Caliphate). Trans. Mas‘ūd Rajabniyā. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 2004 [1383 Sh.].